

Filipczak-Kocur, Anna

"Economic Systems and State Finance",
wyd. Richard Bonney, Oxford 1995 :
[recenzja]

Przegląd Historyczny 88/1, 176-184

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Economic Systems and State Finance, wyd. Richard B o n n e y, Oxford University Press, Oxford 1995, s. 652, bibliografia, indeksy.

Książka jest pierwszym z siedmiu tomów serii zatytułowanej „The Origins of the Modern State in Europe, 13th — 18th Centuries”, zrealizowanym w ramach międzynarodowego programu finansowanego przez European Science Foundation. Pozostałe tomy to: „War and Competition between States”, wyd. Philippe C o n t a m i n e; „The Legal Instruments of Power”, wyd. Antonio P a d o a S c h i o p p a; „Power Elites and State Building”, wyd. Wolfgang R e i n h a r d; „Resistance, Representation and Community”, wyd. Peter B l i c k l e; „The Individual in Political Theory and Practise”, wyd. Janet C o l e m a n; „Iconography, Propaganda, and Legitimation”, wyd. Allan E l l e n i u s. W latach 1988-1992 ponad stu historyków z 11 krajów brało udział w dyskusji nad interpretacją i formami przedstawienia fundamentalnych problemów europejskich formacji państwowych. Powstała w ten sposób nowa wizja państw europejskich. Jednym z głównych przedsięwzięć i osiągnięć tego międzynarodowego programu badawczego jest przezwyciężenie tendencji ugruntowanej w historiografii do badania problemów z punktu widzenia państw w granicach dwudziestego stulecia.

„Economic System and State Finance” stanowi studium nie skrepowane granicami politycznymi w Europie od schyłku średniowiecza do początku XVIII w. Zawiera 97 wykresów sporządzonych dzięki informacjom powstałym w wyniku międzynarodowej współpracy w celu zebrania danych, dotyczących historii finansów. Są to informacje uzyskane zarówno w wyniku kwerendy archiwalnej, jak i już wcześniej opublikowane. Autorzy prezentują materiał statystyczny w formie diagramów i wykresów. Czytelnicy zainteresowani szczegółowymi danymi statystycznymi mogą je uzyskać z European State Finance Database at the Department of History, University of Leicester. Tam można również ustalić źródła określone w książce jako *various*. Autorami poszczególnych rozdziałów jest dwunastu historyków z dziewięciu krajów: Anglii, Niemiec, Węgier, Francji, Danii, Włoch, Holandii, Szwajcarii i Hiszpanii. W załączonym wykazie czytelnik znajdzie krótką o nich informację.

Pierwsza część tytułu „Economic Systems” wskazuje na ogólnie przyjętą koncepcję pracy, mianowicie taką, że w żadnym momencie gospodarka europejska nie była prostym systemem ekonomicznym, jeśli wziąć pod uwagę okres przed *ancien régime*. Francja, na przykład, stanowiła królestwo z kilkoma regionami ekonomicznymi, różniącymi się od siebie i słabo ze sobą zintegrowanymi. Te regionalne systemy związane były jednak z innymi regionami w Europie. Nie można więc mówić o gospodarce zachodnioeuropejskiej, czy o jednym systemie ekonomicznym. Do połowy XIV w. istniało niewiele lub nie istniały wcale zależności między europejskimi subsystemami i systemami reszty świata; potem doszło do stale rosnących kontaktów między nimi. Niektóre państwa europejskie silne w sensie ekonomicznym i finansowym stały się zdolne nie tylko do utrzymywania armii i floty, ale i wykorzystania możliwości oferowanych przez to, co określa się jako „nowy świat”. Ten nowy świat — według autora rozdziału wstępnego — Richarda B o n n e y a, to *less advanced economic system* (s. 1). Termin *economic systems* wydałby się prawdopodobnie dziwaczny ludziom z okresu, którego dotyczą rozważania zawarte w tym tomie, pisze R. Bonney. Równieśnicy Wellingtona, Metternicha i Talleyranda dyskutowali na temat budżetu we Francji w 1814 r. w ten sposób: *In France there has never been an economic system: Sully laid the foundations of an agrarian system, but Colbert gave greater importance to a commercial system. The contradictory ideas of these two great men has been an obstacle to the success of either doctrine — Subsequently, 28 ministers have held office [w sprawie finansów], most of whom have operated without any system* (s. 228).

Druga część tytułu — „State Finance” — dała autorom możliwość przedstawienia i przedyskutowania różnych teorii, dotyczących finansów państwowych. Między innymi rozważano koncepcje S c h u m p e t e r a *fiscal sociology*¹, P e a c o c k - W i s e m a n a *displacement*

¹ J. A. S c h u m p e t e r, *History of Economic Analysis*, wyd. E. B. S c h u m p e t e r (1954; repr. London 1967); tenże, *The crisis of the „Tax State”*, „International Economic Papers” t. IV, New

*effect*² i Brennan - Buchanan a *fiscal constitution*³. Nie próbowano stworzyć łączącej je, jednolitej teorii finansów. Omawiany tom nie pretenduje do rangi syntezy. Stanowi analizę dostrzegalnych zmian, ewolucję systemu fiskalnego na tle europejskich struktur. Z tego punktu widzenia jest to praca pionierska, zasadniczo różna od dotychczasowych. W historiografii dominował raczej statyczny obraz różnych systemów fiskalnych, ograniczony chronologicznie, najczęściej do jednego państwa.

„Economic Systems and State Finance” podzielono na trzy części: 1. Wieki średnie, rozwój i kontynuacja; 2. Ewolucja systemów państwowych po 1500 r.; 3. Struktury. Dwie pierwsze części napisano w układzie chronologicznym, trzecia ma charakter problemowy. Obie części chronologiczne rozpoczynają rozdziały o ówczesnych teoriach państwowych, to znaczy średniowiecznych i nowożytnych. Ich autorzy: E. I s e n m a n n i R. B o n n e y, starali się ukazać oddziaływanie tych pomysłów na konkretne rozwiązania fiskalne w dłuższym okresie.

Dla rozważań zawartych w omawianym tomie istotne wydaje się przypomnienie koncepcji periodyzacji rozwiniętej przez Gerharda O e s t r e i c h a⁴. Próbował on ustalić trzy fazy formowania się państwa: 1. prototyp dualistycznego systemu politycznego w XIV w.; 2. pierwsze kroki do wczesnonowożytnego państwa, które nazwał *finance state*; 3. Dalszy rozwój wczesnonowożytnego państwa do końca XVII w., które nazwał *military, administrative and bureaucratic state*. Jego periodyzacja wynikała z obserwacji rozwoju państw niemieckich w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych. Określenie *finance state* da się zastosować do sytuacji w zachodniej Europie w końcu XVI w. Obrazuje ono zmienioną funkcję państwa w XVI w., i wydaje się być bardziej precyzyjne od określenia *dynastic state*⁵. Można odpowiednio połączyć określenie *finance state* ze starszą ideą Schmollera i Schumpetera⁶. Schmoller odróżniał system finansów oparty na dochodach naturalnych od systemu opartego na pieniądzu. Idąc tym tropem, Schumpeter dokonał obserwacji ważnych etapów przejścia od średniowiecznego *domain state* do nowożytnej formy *tax state*, pierwszej fazy tego, co może wydawać się identyczne z *finance state* Oestreicha. Schumpeter uważał pojęcie *tax state* za pleonazm, czyli wyrażenie składające się z dwu wyrazów o niemal identycznym znaczeniu. Model Schumpetera jest jednak zbyt uproszczony. *Tax state* jako państwo oparte na podatkach płaconych przez poddanych panującemu nie da się odnieść — na przykład — do Niderlandów po rewolucji w XVI w., czy do Anglii po *The Glorious Revolution*. Niektórzy historycy odróżniają więc *tax state* od *finance state* (*Finanzstaat*), czyli od państwa opanowanego przez nowoczesny aparat finansowy, zależny od usług bankierów i finansistów.

Cztery pierwsze rozdziały tworzą obraz Europy (bez Rosji i Półwyspu Bałkańskiego) podążającej w tym samym kierunku rozwoju w sferze finansowej, z uwypukleniem różnic w poziomie tego

York 1954, s. 5-38 (tłumaczenie: *Die Krise des Steuerstaates w: Zeitfragen aus dem Gebiet der Soziologie* t. IV, 1918, s. 1-71).

² A. T. P e a c o c k, J. W i s e m a n, *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, London 1967.

³ G. B r e n n a n, J. M. B u c h a n a n, *The Power to Tax: Analytical Foundations of a Fiscal Constitution*, Cambridge 1980.

⁴ G. O e s t r e i c h, *Ständetum und Staatsbildung in Deutschland*, [w:] G. O e s t r e i c h, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1966.

⁵ *For most of the period 1492-1660, the majority of the European monarchies were not nation states as we understand them today. They were dynastic conglomerations acquired through inheritance, either from father to son or from another relative who produced no direct male heir of his own; through marriage, alliances; or (more usually) from accidental fortunes of war. -- A dynastic state was in essence a personal union of territories. In institutional terms, the state was unified only in the person of its prince* (R. B o n n e y, *The European Dynastic State, 1494-1660*, Oxford 1991, s. 524, 525).

⁶ G. S c h m o l l e r, *Skizze einer Finanzgeschichte von Frankreich, Österreich, England und Preußen 1500-1900*, „Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft” t. XXXIII, 1909, s. 1-64. Koncepcję tę opracował K. K r ü g e r (*Gerhard Oestreich und der Finanzstaat: Entstehung und Deutung eines Epochenbegriffs der frühneuzeitlichen Verfassungs- und Sozialgeschichte*, „Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte” t. XXXIII, 1983, s. 33-46).

rozwoju w różnych państwach. Administracja domeny — podstawowego źródła utrzymania władzy i zaspokajania potrzeb państwowych w średniowieczu — stała się wzorcem dla organizacji systemu podatkowego. Autorom udało się przedstawić różnorodność rozwiązań w kierunku przekształcenia *Domänenstaat* w *Steuerstaat*.

Rozważania na temat struktur feudalnych i początku finansów państwowych (rozdział 2, s. 53-79) doprowadziły autorów (W.M. O r m r o d i J. B a r t a) daleko wstecz poza 1200 r. i dostarczyły przykładów pozostałości wczesnych struktur fiskalnych aż do końca średniowiecza. Geograficznie autorzy wzięli pod uwagę wczesne królestwa germańskie, cesarstwo, Francję, Anglię, Czechy, Węgry, Polskę. Autorzy wskazali że kontynuacja może się odbywać w dwojaki, kontrastowy sposób, dzięki sprzecznym w istocie czynnikom. Otóż system przetrwał, ponieważ albo był wydajny i zaspokajał potrzeby rządzących, albo jak na ironię, stał się skostniały i był chroniony przez figury polityczne, chętne do zapobiegania rozszerzaniu się państwowej kontroli. Podane przez autorów przykłady wzmocniają tezę, że rozwój finansów państwowych aż do XIII w. i trochę jeszcze potem, został zdeterminowany przez postawę rycerstwa-arystokracji. Faktyczny początek nowożytnych finansów państwowych można dostrzec w tym momencie, kiedy przydatne feudalne prawa podporządkowano publicznemu autorytetowi państwa, a aktywność ekonomiczna została w większym zakresie opodatkowana na jego rzecz.

Autorzy kolejnych rozdziałów starali się określić ten moment, czy raczej serię momentów w historii państw europejskich w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych. Często łączyło się to z rozwiązaniem innych problemów. Jean-Claude H o c q u e t w rozdziale 3 „City-State and Market Economy” (s. 81-100) próbował ustalić definicję *city-state*. Czy jest to miasto, czy państwo? Zatem, czy można mówić o finansach miasta, czy państwa? Pomijając szczegółowe rozważania⁷, Hocquet przyjął, że ewolucja systemu fiskalnego dokonała się wskutek głębokich przemian ekonomicznych, rozwoju techniki prowadzenia wojen oraz zmian w organizacji wojska zarówno na terenie Włoch, jak i Niemiec w XV i XVI stuleciu. Nastąpiło wycofanie części kapitału z różnych form aktywności miejskiej i lokowanie go w zakup ziemi. Aparat fiskalny, który już długo funkcjonował głównie jako rezultat podatków pośrednich pobieranych od towarów przy transakcjach handlowych, przystosował się do ściągania podatków bezpośrednich. Najistotniejsze było, że był to podatek wspólny dla całego obszaru, nałożony na własność, a nie na osoby. Stanowiło to ważny krok do stworzenia państwa. Wojna stanowiła siłę napędową zwiększania wydatków i dochodów, przyczynę rozszerzania publicznego kredytu.

Björn P o u l s e n (rozdział 4, s. 101-122) wprowadza termin *early harmonization* europejskiej gospodarki, która była owocem długiego okresu formowania się państw skandynawskich: Danii, Norwegii i Szwecji z Finlandią. Problem ten w istocie sprowadza się do wyjaśnienia, jak i dlaczego te państwa, leżące na peryferiach Europy, doszły do poziomu rozwoju europejskiego fiskalizmu. Autor położył nacisk na czynnik demograficzny; większość populacji na tym terenie stanowili chłopci, a wyprodukowana przez nich nadwyżka ekonomiczna została włączona do rodzących się struktur państwowych. W przypadku Danii i Norwegii pierwszym państwowym podatkiem (XII-XIII w.) była zamiana służby wojskowej na pieniądze. Chłopów zamieniono z żołnierzy na podatników. Ustalił się związek między domeną a podatkami. System ten był podobny do praktykowanego w państwach niemieckich w basenie Morza Bałtyckiego oraz w Europie centralnej. Rozwój Danii i Szwecji w tej dziedzinie odpowiadał obszarom północnej Europy. Zarówno tu, jak i w państwach skandynawskich z ich charakterystyczną chłopską gospodarką, domena królewska do końca XIV w. stanowiła centrum rozwoju systemu podatkowego. W zasadzie do końca XVI w. Dania była państwem typu *domain state*, a tylko okazjonalnie stawała się *tax state*. O rozwoju systemu fiskalnego

⁷ *City-state* uważa autor za termin nieprecyzyjny, który powinien być raczej zastąpiony przez *mercantile republic* w średniowiecznym znaczeniu *respublica*. Innymi słowy jest to państwo (*respublica*), które panowało poprzez *city*, kierując głównie swoją aktywność na międzynarodowy handel (s. 83). W ścisłym znaczeniu *city-state* jest odpowiednikiem terytorialnego państwa, którego suwerenność przejawiała się przez powstanie *city*. Jego klasa rządząca rozciągnęła władzę poza mury *capital-city*. Jeśli tę definicję odrzucić, to można mówić tylko o finansach *city*, a nie o *state* (s. 84).

zdecydowały wydatki wojenne w obu państwach, czyli główne wydatki państwowe. Rozwój tych systemów był jednak różny. W Danii siłę militarną do 1600 r. stanowiła zawodowa armia, opłacana z podatków nadzwyczajnych; w Szwecji zastosowano pobór własnego rekruta, zatem stosunkowo taniego żołnierza. Szwedzki system finansowy czerpał środki z domeny bardziej efektywnie. Różnica pogłębiła się jeszcze w XVII w. z powodu wykorzystania naturalnych zasobów państwowych. Kryzys strukturalny, który ujawnił się w duńskim systemie fiskalnym doprowadził do klęsk (1629, 1645, 1658, 1660). W rezultacie, cała struktura została zburzona przez wprowadzenie monarchii absolutnej. Niektóre rozstrzygnięcia zaczerpnięte z modelu państw Europy centralnej stały się decydujące dla przetrwania. Sukces modelu szwedzkiego polega na tym, że państwo poszło własną drogą, a braki gospodarki naturalnej obróciło na własną korzyść.

Natomiast w dużych zachodnioeuropejskich monarchiach, takich jak Francja, Anglia, Kastylia, już w późnym średniowieczu opodatkowanie wzrosło tak, że z punktu widzenia fiskalnego, państwa te mogą być uważane za państwa nowożytne. Jest to myślą przewodnią rozdziału 5 autorstwa W.M. O r m r o d a (s. 123-160). Na przykładzie wymienionych wyżej trzech państw starał się wykazać, że nowożytny system podatkowy wyłonił się w momencie, kiedy dochody władców z ich prywatnych źródeł zostały przekroczone przez dochody publiczne, czyli otrzymywane z powszechnego opodatkowania. W kontekście europejskim oznaczało to przejście z *domain state* do *tax state*. W końcu XIII i na początku XIV stulecia nastąpiła *fiscal revolution*, który to termin autor chciałby wprowadzić do obiegu naukowego, podobnie jak wprowadzono już określenie *commercial revolution* (XIII w.) czy *financial revolution* (XVI i XVII w.). Zmiany w systemie skarbowym zostały uwarunkowane zmianami ekonomicznymi, między innymi transformacją panującej gospodarki agrarnej w gospodarkę opartą na rynku, pieniądzu i kredycie. Nałożył się na to polityczny nacisk panującego oraz powiększające się terytorium państwowe. Rozwój systemu fiskalnego okazał się konieczny. Istniały w zasadzie dwie możliwości: eksploatować bardziej system już istniejący lub rozwinąć nową formę dochodów. *Fiscal revolution* pogodziła obie formy, była w dużym stopniu kontynuacją. Mieściła się w tym ewolucja bezpośrednich podatków z przekształceniem ich w stałe oraz rozwinięcie podatków pośrednich. Studium rozwoju tych trzech królestw pozwoliło autorowi wysunąć tezę, że system bezpośrednich i pośrednich podatków rozwinięty w późnośredniowiecznej Europie odegrał ważną rolę w ewolucji bardziej logicznej i wyrazistej koncepcji państwa.

Proces przekształcenia *domain state* w *tax state* przewija się przez różne rozdziały wszystkich trzech części. Jest to właściwie podstawowy wątek tematyczny tej książki, książki o przejściu od feudalizmu do kapitalizmu. Definicja *domain state* jako przeciwieństwa *tax state* nie jest prosta, zwłaszcza od czasu, gdy wpływy podatkowe mogły być uwzględniane i w pewnych warunkach były uwzględniane z częścią przychodów z domeny. Istota domeny zmieniała się w całym okresie, na co zwrócił uwagę R. Bonney (rozdział 13.3, s. 447-463). Problemy związane z przejściem od *domain state* do *tax state* są tak skomplikowane, jak przejście od feudalizmu do kapitalizmu. Nie jest możliwe rozwiązanie ich w sposób pełny w jednej teorii. Najkrócej ujął powstanie *tax state* J. Schumpeter: *Die Not der Zeit hat ihn geschaffen*⁸. Daje to duże możliwości interpretacyjne. Mimo utrzymywania się ważności domeny pojęcie *tax state* używane zamiennie z *fiscal state* podkreśla decydujący aspekt budowy państwa w XVI w.; szukało ono własnego rozwoju na wielu płaszczyznach równocześnie — w dziedzinie idei, w działaniu, w tworzeniu struktur instytucjonalnych. Najważniejszą platformą pokonania tradycyjnych struktur władzy i zapoczątkowania nowożytnego *tax state* było przejęcie nadwyżki pieniędzy wyprodukowanych na gruncie chłopskiej gospodarki. O tę nadwyżkę rywalizowało państwo ze szlacheckimi właścicielami ziemi — uważa Winfried S c h u l z e (s. 264). Jeśli wziąć pod uwagę procentowy udział wpływów z domeny i z podatków w dochodach państwowych, to na przykład we Francji, dochody z domeny wynosiły 3,5% w 1523 r. W 1630 r. Szwecja i Dania otrzymywały z domeny odpowiednio 44,8% i 36,9% ich całkowitych dochodów (s. 263). W Prusach aż do 1778-1779 niemal połowa dochodów pochodziła z domeny (rozdział 13, s. 447-463). Niemniej nie można określić tego państwa w XVIII w. jako *domain state* w średniowiecznym znaczeniu.

⁸ J. Schumpeter, *Die Finanzkrise des Steuerstaats*, [w:] *Aufsätze zur Soziologie*, Tübingen 1953.

Monarchię austriacką jeszcze w XVIII w. (do 1740 r.) określa Carlo Capra (s. 296) jako *domain state*, ponieważ wydatki na cele cywilne pokrywano z dóbr katedralnych (domena, kopalnie, cła, akcyza); wojskowe — z kontrybucji. Na różnorodność rozwoju *tax state* i *finance state* do końca XVIII w. wskazali autorzy rozdziałów części drugiej. Zgodność poglądów panuje jedynie co do tego, że *tax state* wyłaniało się powoli. Początkowo było mieszkanką typu *domain* i *tax*. Koszty okresu pokoju pokrywano najczęściej z domeny, cel i regaliów. Podatki natomiast przekazywano na określone z góry cele. Na terytoriach niemieckich na północy oraz w centralnej i wschodniej Europie *tax state* było stosunkowo słabo rozwinięte.

Winfried Schulze (rozdział 8, s. 261-278) zwrócił szczególną uwagę na rozszerzenie zakresu opodatkowania w XVI w. *Pecunia nervus rerum* stało się normą państwową. Państwo gromadziło dochody i dokonywało ich redystrybucji. To, przeciw czemu buntowano się na początku stulecia, zostało zaakceptowane jako konieczność w końcu stulecia. Była to swego rodzaju rewolucja w organizacji politycznej państwa i mentalności społecznej. Zmieniała się ona przez trzy generacje. Władcy w dalszym ciągu żyli osobiście z domeny, a nowe podatki były przeważnie nadzwyczajne. Chłopi nie akceptowali nowego porządku, który uczynił opodatkowanie stałym lub okresowym ciężarem, jak w Cesarstwie, gdzie rosła liczba *Römermonate*. Wytworzyła się solidarność między feudalnymi właścicielami ziemi i ich poddanyymi przeciwko scentralizowanemu państwu. Istniała ogromna przepaść między ustabilizowaną rentą płaconą w naturze, a rosnącą powoli i płaconą w pieniądzu z jednej strony oraz gwałtownym wzrostem podatków z drugiej. Zwycięzcą okazało się państwo. Opodatkowanie stało się mechanizmem rozwoju państwa, opłacania jego biurokracji i armii. Podatki uległy redystrybucji na prawników, żołnierzy, producentów dla potrzeb wojska, na finansowanie interesów państwowych, ale nie wracały do płaconego je społeczeństwa. Taki model państwa określa się jako przeciwstawienie *court country* dla XVI-XVII w., a może i dla części Trzeciego świata obecnie⁹.

W XVII w. (Marjolein't H a r t, rozdział 9, s. 281-293), w *tax state* główne, chociaż nie jedyne źródło dochodów, stanowiły podatki stałe. Spłatę zaciągniętych przez państwo pożyczek gwarantowała akcyza, cła, podatek gruntowy. Wydatki wojenne na stałą armię, flotę wymagały podatków zwyczajnych. Podatki nadzwyczajne czyli kontrybucje starczały tylko jak długo wojna była zwycięska. Szwedzi stworzyli system fiskalny oparty na kontrybucjach nakładanych na wrogów, ale klęska niszczyła całą tę konstrukcję. Innowacją okazało się zrównanie wydatków z dochodami. Miały w tej dziedzinie pewne sukcesy Francja, Hiszpania, Dania, Anglia, Zjednoczone Prowincje, Prusy. Konsolidacja *tax state* była przyczyną niezadowolenia społecznego. Ciężar podatkowy mniej dotykał obszary silnie zurbanizowane niż regiony wiejskie. Stopniowo podatki jednak akceptowano, jako niezbędne dla zapewnienia spokoju publicznego. W XVII w. obalono wiele barier na drodze do opodatkowania. Stała armia bardzo wzmocniła państwo. W konsekwencji wyrosło fiskalo-militarne państwo (*fiscal-military state*). W XVIII w. większość państw miała stosunkowo ścisłą kontrolę nad gospodarką, polityką i społeczeństwem.

Długi proces kreacji nowożytnego *fiscal state* zakończył się na przełomie XVIII i XIX w. Proces ten znacznie przyspieszył wojny w latach 1793-1815. Obszerny wykład dotyczący finansów monarchii austriackiej i państw włoskich przedstawił Carlo Capra (rozdział 10, s. 295-314). O innych państwach europejskich pisze Richard Bonney (rozdział 11, s. 315-390). Wiek XVIII był okresem walki o wielkomocarstwowy status, a także końcem starego fiskalnego reżimu. Walkę tę wygrała Wielka Brytania; Francja przestała zagrażać jej supremacji w dziedzinie gospodarczej i finansowej. Za jeden z najważniejszych czynników rozwoju *fiscal state* autorzy uznali wojny. Wszystkie wojny — pisze R. Bonney (s. 387) — są sporem o sakiewkę. Francuscy rewolucjoniści toczyli totalną wojnę z bezprecedensową intensywnością i na bezprecedensową skalę. Napoleon ją kontynuował, ustanawiając nowe standardy chciwości, gdziekolwiek się pojawił. Inne kraje mobilizowały wszystkie zasoby, aby przeżyć. Przetrwanie państw *ancien régime'u* zależało od pełnej mobilizacji zasobów w czasie wojny. Wielka Brytania wygrała rywalizację z Francją, ponieważ już wcześniej przystoso-

⁹ *New Cambridge Modern History* t. XIII, Companion Volume, wyd. P. Burke, Cambridge 1972, s. 169.

wała się do wojny na globalną skalę. Te doświadczenia wzmocniły jej przewodnictwo w rewolucji przemysłowej. Produkcja dla potrzeb militarnych wymagała technicznych innowacji, była impulsem wzrostu gospodarczego. Jednym z największych sukcesów napoleońskiej administracji poza granicami Francji, a może i w kraju, była racjonalizacja finansów publicznych oraz wzrost dochodów. Wzrost ten jednak został pochłonięty przez wojny.

„Economic Systems and State Finance” nie wprowadza ścisłych typologii fiskalnych. Ukazuje przede wszystkim różnice — różnice szans i ich realizacji w splotcie czynników politycznych, ekonomicznych i społecznych. Jest to spojrzenie na rozwój ekonomiczny Europy od strony jednego z jego składników — finansów. One są tu na pierwszym miejscu. Każde z państw europejskich przeszło drogę od *domain state* do *fiscal state*, ale była ona różna i różny był też poziom osiągnięć. Autorzy skoncentrowali się jednak głównie na państwach Europy zachodniej. Węgry i Czechy uwzględniono jako składowe części monarchii habsburskiej, poświęcając im niewiele uwagi. O polskim systemie fiskalnym nie można się właściwie niczego dowiedzieć z dziewięciu krótkich informacji rozsypanych po całej książce. Rosję uwzględniono szerzej dopiero od XVIII w. Najczęściej autorzy operują określeniami Europa Wschodnia czy Centralna. W późnym okresie rozwoju *fiscal state* różnice między systemami zachodnimi (*successful Western-style states*) a zacofanym Wschodem (s. 504) stały się bardziej wyraźne. Z lektury omawianej książki wynika, że ten „gorszy” wschód Europy stanowiła w XVIII w. Rosja i Polska. Za starszą i nową literaturą wskazuje się na splot decydujących o tym czynników takich jak niewydolny system podatkowy¹⁰, słabość instytucjonalna, brak ekspansjonistycznej mentalności¹¹.

Na kanwie przedstawionych wyżej rozważań finansowych budzą się refleksje na temat miejsca Polski w Europie XVI-XVIII w. Polski system nie odpowiadał nigdy, do końca XVIII w., wszystkim kryteriom wymienionym przez Giovanni M u t o (rozdział 7, s. 231-259). Podał on pięć warunków koniecznych, aby państwo mogło stworzyć system finansowy na wysokim poziomie: 1. Społeczeństwo powinno być w stanie produkować dobra w takim systemie ekonomicznym, który zaspokoiłby jego wymagania. 2. Gospodarka musi być otwarta na zmiany międzynarodowe i posiadać wysoki kurs wymiany pieniężnej. 3. Państwo powinno być w stanie zgromadzić potrzebne zasoby monetarne. 4. Powinien istnieć odpowiedni poziom państwowej biurokracji, zdolnej do znalezienia nowych form dochodów, dysponującej sensownym i skutecznym systemem podatków. 5. Państwo powinno wejść na międzynarodowy rynek w znaczeniu powiązań finansowych z przedsiębiorcami, kupcami i bankierami. Takim państwem w czasach wczesnonowożytnych była Hiszpania, na o wiele niższym poziomie Francja, która uzyskała odpowiednią pozycję dopiero w XVII w. Również Anglia w XVII w. rozwinęła mocny system powiązań między państwem a światem finansów. W sensie terytorialnym Hiszpania, czy raczej imperium hiszpańskie było wspólnotą państw, z których każde miało swą własną administrację finansową. Na żadnej płaszczyźnie korona nie starała się unifikować różnych praktyk administracyjnych. System habsburski miał własne wewnętrzne wypaczenia, lecz przez długi czas umożliwiał Hiszpanii kontrolę rozległego i niejednolitego imperium. Oddziaływał na los oraz fortuny potężnych ekonomicznych elit. W Rzeczypospolitej natomiast nie było w XVI stuleciu systemu finansowego na poziomie Hiszpanii, Francji czy Anglii. Polski system można określić jako mieszany, między *domain* i *tax*. Nie odbiegał on od państw niemieckich. Świadomość polskiej szlachty nie zmieniła się tak dalece, by uznać podatki za konieczne do funkcjonowania i zabezpieczenia państwa. Konieczność świadczeń uznawano tylko w czasie wojny i to z dużymi zastrzeżeniami. Natomiast w okresie pokoju miała wystarczyć domena, z której ściągano kwartę. Domena miała również służyć jako *panis bene merentium*, co tylko w małym stopniu oznaczało opłacanie administracji państwa, w większym — zaspokajanie prywatnych potrzeb dzierżawców. Podatki miały charakter okresowy; stałe wprowadzono dopiero w 1717 r. Zamrożono wówczas ich wysokość i zamknięto możliwość zmiany systemu. W XVII w. nie przełamano barier w mentalności szlachty, która w swej masie uważała nadal, że państwo powinno funkcjonować bez stałych podatków. Wydaje się, że Rzecz-

¹⁰ G. A r d a n t, *Histoire de l'impôt* t. I, Paris 1971-1972, s. 303-311.

¹¹ *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until Early Twentieth Century*, wyd. D. C h i r o t, Berkeley 1989, s. 53-72, 81-83.

pospolita straciła wiek XVII. Rzeczywistość przerosła średniowieczne poglądy na strukturę fiskalną państwa, które nie rozwinęło nowożytnego systemu finansowego w takim stopniu, jak jego zachodni sąsiedzi. Rzecz jasna, nie była to tylko kwestia mentalności i świadomości politycznej.

Cztery rozdziały części trzeciej, poświęcone wydatkom, dochodom, kredytowi publicznemu i obciążeniom fiskalnym są w pewnej mierze powtórzeniem niektórych problemów, chociaż nie tych samych informacji, podanych w części chronologicznej. Konstrukcja ta wydaje się uzasadniona, bowiem poszczególne składniki systemów finansowych przedstawiono w całej strukturze państwa, wskazano relacje między nimi. W istocie więc przyjęto teorię rozwiniętą przez Brennana i Buchmana w kontekście państwa XX w., określoną jako *fiscal constitution*. Jej istotę stanowią stosunki między strukturą państwa a systemem dochodów. System podatkowy powinien być dostosowany do „natury” państwa. Innymi słowy, pewne typy rozwoju politycznego, ekonomicznego i społecznego warunkują powstanie poszczególnych form dochodów państwowych. Rządy mają naturalną tendencję do robienia deficytu budżetowego. Podstawowy cel wszystkich rządów stanowi maksymalizacja dochodów. Skłonność do pożyczania i robienia długów zmuszała rządy do kreacji obiegowych aktywów (wypuszczania obligacji rządowych, kontraktów na pożyczki), które mogły być w przyszłości sfinansowane z dochodów podatkowych. Suma, którą rząd mógł pożyczyć, była ograniczona przez jego zdolności do usług i wykupywania długów. Zależało to od liczby osób, które mogły i chciały nabyć obligacje. Oznaczało to powstrzymanie się od bieżącej konsumpcji.

Niektóre elementy współczesnej teorii *fiscal constitution*, zastosowane do czasów nowożytnych, pozwoliły odświeżyć różnorodne europejskie doświadczenia, o których pisze Bonney (rozdział 13, s. 423-505). Każde z państw miało swoją własną *fiscal constitution*, uwarunkowaną rozwojem ekonomicznym. Określało to wielkość dochodów państwa, zatem typów i kwot podatków, pożyczek, wiązało się z obciążeniem fiskalnym społeczeństwa. W całym okresie istniało napięcie między władcami i podatnikami; nawet wówczas, gdy członkowie klasy rządzącej sami byli podatnikami lub ciągnęli korzyści z zarządzania podatkami. Polityka fiskalna była zawsze związana z konfliktami politycznymi. Stopień napięć zależał od *fiscal constitution*. W wielu państwach istniały sprzeczności między strukturą podatków miejskich i wiejskich, różnice między systemem fiskalnym różnych regionów tego samego państwa. Częściowo same prowincje określały się przez strukturę fiskalną i fiskalne przywileje, bronione przez instytucje reprezentacyjne. We Francji na krótko przed końcem *ancien régime* przywileje prowincjonalne miały głównie charakter fiskalny. Jeśli problemy fiskalne były w dużej mierze kwestią przywilejów, to nie należy szukać wyraźnych relacji między dobrobytem ekonomicznym a obciążeniem fiskalnym. We Francji rewolty chłopskie miały miejsce często w regionach uprzywilejowanych, które protestowały pierwsze, najgłośniej przy najmniejszym naruszeniu ich przywilejów. Można więc sądzić, że w wielu przypadkach protest przeciwko obciążeniu podatkowemu nie był oznaką ubóstwa, lecz politycznej przeczności. Prowincje sprawiające najwięcej kłopotów, były stosunkowo mało obciążone.

Poza prezentacją różnorodności powiązań między systemami finansowymi a strukturą państwa najważniejszym osiągnięciem autorów części trzeciej jest dostarczenie mnóstwa materiału statystycznego w formie wykresów. Niektóre z nich weszły po raz pierwszy do obiegu naukowego. Sporządzone dla długiego okresu dają wyobrażenie o trendach rozwojowych i ewolucji składowych elementów systemu fiskalnego. Wiąże się z tym problem miernika dla tak długiego okresu. Marian K ö r n e r (rozdział 12, s. 394-422) wylicza wydatki w tonach srebra, ale kredyt (rozdział 14, s. 507-538) w odpowiedniej monecie (dukaty, livres tournois), podobnie jak Richard Bonney (rozdział 13) dochody. Wykresy dotyczące obciążenia podatkowego Juan G e l a b e r t podaje *per capita* również w livres tournois w przeliczeniu równocześnie na hektolitry pszenicy i zapłatę za dniówkę robotnika. Wydaje się, że nie jest możliwe ustalenie jednolitego miernika, porównywalnego w całej Europie od XIII do XVII w.

Większość państw koncentrowała się na wzroście podatków, aby pokryć wydatki i spłacić zobowiązania finansowe. Długi publiczne rosły. Wojny XVII i XVIII w. nie mogły być już finansowane wyłącznie z dochodów podatkowych. Góry długów stały się charakterystycznym zjawiskiem w państwach nowożytnych. Wiązało się to często z kryzysem fiskalnym. Został on określony we wstępie jako *condition in which the fact of growing public debt and the problem of managing it*

becomes the overwhelming concern of public policy (s. 15). Jest to w pewnej mierze interpretacja Schumpeterowskiej definicji kryzysu systemu finansowego. Początkiem kryzysu systemu finansowego było zadłużenie. Sam kryzys, to według Schumpetera *Augenfälliges, unentrinnbares, dauerndes Versagen infolge tiefer unabänderlicher sozialer Veränderungen*¹². Państwa radziły sobie przez inflację i wzrost ekonomiczny. Pożyczano, by spłacić pożyczki (*debts of the right hand to the left*). Autorzy wyróżniają kryzys agrarny, komercyjny i fiskalny. Ten ostatni określa ją jako stan, w którym władca nie może już wystarczająco pożyczać, albo jeśli nie płaci starych pożyczek¹³. Teoria generalnego kryzysu w XVII w. spotkała się w tej książce z krytyką.

Historycy na ogół zadowalają się wykresami, które prezentują obciążenia podatkowe *per capita*. Rzadko zwraca się uwagę na powód, dla którego takie figury różnią się bardzo między sobą na różnych obszarach geograficznych. Dlatego opodatkowanie bezpośrednie dominuje w niektórych miejscach, podczas gdy pośrednie podatki odgrywają dużą rolę w innych? Dlaczego niektóre systemy dawały pieniądze, podczas gdy inne zawodziły? Juan Gelabert (rozdział 15, s. 539-576) próbuje wyjaśnić, dlaczego nie wolno ograniczać obciążenia podatkowego do kalkulacji *per capita*. Wskazuje rozmaite czynniki, które powodowały różnice w obciążeniu podatkowym w różnych krajach. Pomijając kwestię różnego wzrostu wydatków państwowych, skupia się na geografii obciążenia podatkowego, czyli nad czymś, co Jean Bodin dostrzegł już w XVI w. Juan Gelabert potraktował obciążenie podatkowe w kontekście polityki i religii. Decyzje o rodzaju podatków i o tym, kto powinien być podatnikiem, należały na ogół do zgromadzeń przedstawicielskich. Jeśli panujący mogli obejść się bez ich zgody, łatwo znaleźć wskazówki o większym obciążeniu. Z drugiej jednak strony, przedstawicielstwa stanowe uwydatniały różnice fiskalne, co stanowiło element politycznej konstytucji *ancien régime'u*. Wreszcie wstrząsy religijne XVI w. odegrały decydującą rolę w ustaleniu stosunków fiskalnych między władcą a poddanymi.

Na kartkach tej książki wielokrotnie przypomina się zasadę, że władca powinien *live of his own*. Zasadę tę sformułowano w średniowiecznej Anglii i oznaczała ona, że panujący powinien utrzymywać się z domeny oraz przyznanych mu dochodów z ceł. Różnice w rozmiarach domeny zmuszały władców do sięgania do sakiewek swoich poddanych, a zakres swobody w tej dziedzinie decydował w dużej mierze o pozycji króla w państwie. Niektórzy historycy twierdzą, że król angielski był słaby w porównaniu ze swymi kolegami z kontynentu (rozdział 5.9). Kontrast zaznaczył się w 1439 r., kiedy *taille* stała się regularnym podatkiem we Francji. Kontynuując rozróżnienie między *pays d'états* i *pays d'élections* (rozdział 13.5) i sporadyczne spotkania stanów generalnych, nie miał król większych problemów z podatkiem, chociaż w XVII-wiecznej Francji ciągle traktowano *taille* jako *quasi volontaires*. Hiszpania utrzymywała tradycyjne zgromadzenia, ale po 1522 r. nie starały się one stanąć w opozycji wobec Karola V czy Filipa II. Kortezy Kastylii zmieniły *servicios* w regularne subsydia. Możliwości królewskie w zakresie opodatkowania znalazły swoje odbicie w anegdocie, którą w zmienionej wersji można odnaleźć w Polsce po prawie stu latach. Maksymilian I powiedział kiedyś o sobie, że *he was king of kings because no man did his bidding, while the Spanish king was a king of men because his subjects sometimes obeyed and sometimes disobeyed his commands and the French king was king of beasts because his subjects always obeyed his commands* (s. 266)¹⁴. Na sejmie w 1639 r. kasztelan międzyrzecki, Adam Grodziecki, przypomniał tę wypowiedź w następującej wersji: „Król hiszpański jest *rex hominum*, bo by się miał wniwecz z panowaniem swoim obrócić, tedy mu nie dadzą poddani, jeno co powinni. Król francuski jest *rex asinorum*, bo temu *in absoluto dominio* muszą dać tak wiele i tak często, jako i kiedy chce. O przodkach zaś WKM powiedział, że król polski jest *rex regum*, jeno mu poddani dawają ile chcą”¹⁵.

¹² J. Schumpeter, op. cit., s. 338.

¹³ *Fiscal Crises, Liberty, and Representative Government, 1450-1789*, wyd. P.T. Hoffman, K. Norberg, Stanford 1994.

¹⁴ Informacja z 1541 r. Cyt. Za H.G. Koenigsberger, G.L. Mosse, *Europe in the Sixteenth Century*, London 1968, s. 230.

¹⁵ Biblioteka PAN w Krakowie, rkps 367, k. 11.

Z lektury „Economic Systems and State Finance” wynika, że polityka i religia były czynnikami w dużej mierze decydującymi o różnorodności systemów podatkowych w Europie. One też w nie-małym stopniu decydowały o skali obciążeń podatkowych. Wydajność poszczególnych systemów zależała — rzecz jasna — również od poziomu rozwoju ekonomicznego. Bezpośrednie podatki okazywały się odpowiedniejsze od pośrednich dla okresu recesji (na przykład w XVII w. we Francji). Natomiast jeśli wzrost populacji i konsumpcji był stosunkowo wolny, pośrednie podatki mogły być odpowiednim jego mechanizmem (na przykład w XVIII w. w Anglii). Systemy podatkowe niełatwo przystosowywały się do zmian ekonomicznych, nawet jeśli one stosunkowo długo zachodziły. Obciążenie fiskalne rosnące w XVII w. miało znaczące konsekwencje dla form kryzysu ekonomicznego i dla późniejszego rozwoju państwa. System podatkowy, oparty w większej części na podatkach pośrednich, wydaje się być efektywniejszy, gdyż daje wyższe dochody w czasie wzrostu demograficznego i ekonomicznego. Jednak w XVIII w., aby kontynuować wzrost dochodów, konieczne stało się ustanowienie bezpośredniego opodatkowania, które wprowadzało pewne elementy fiskalnej sprawiedliwości i ogólnie bilansowało system podatkowy. Musiała to być jednak decyzja polityczna. Jak likwidacja przywilejów podatkowych była decyzją polityczną we Francji, tak finansowe konsekwencje *Glorious Revolution* stanowiły rezultat politycznej decyzji w Anglii. Uwarunkowania polityczne tworzyły istotę systemu podatkowego, określały również, w jakim stopniu władca mógł skorzystać z rosnącej zamożności swego kraju. „Economic System and State Finance” bardziej niż dotychczasowa literatura uwypukla rolę czynników pozaekonomicznych w rozwoju struktur finansowych.

W świetle przedstawionego materiału podział Europy na regiony z uwagi na systemy finansowe w czasach nowożytnych wydaje się być jeszcze bardziej skomplikowany. Sama definicja regionu nie jest prosta¹⁶. Wskazane przez autorów uwarunkowania polityczne, religijne, prawne, społeczne i ekonomiczne, różnych systemów finansowych mogą zmienić spojrzenie na problem „regionalizacji”.

Omawiany tom stawia pytania szeroko i podejmuje ponowne oceny ważniejszych problemów, stanowiących podstawę rozwoju ekonomicznego i państwowego Europy. Nie jest to próba napisania historii gospodarczej Europy jako całości od XIII do XVIII stulecia. Nie stanowi syntezy poglądów, raczej ich prezentację i dyskusję. Tom ten nie zamyka też studiów nad „narodowym” rozwojem każdego z europejskich państw, ani nad różnorodnymi *fiscal constitutions* rozwiniętymi w średniowieczu oraz w okresie *ancien régime*'u.

Anna Filipczak-Kocur

Małgorzata Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*, PIW, Warszawa 1996, s. 376, il.

Od kilkudziesięciu już lat rozwijają się coraz bujniej badania nad dziejami kobiet — dotąd zaniedbywaną przez badaczy połową lub nawet więcej ludzkości. Wiązało się to z panującą predykcją do historii „zdarzeniowej”, politycznej, w której mężczyźni grali niegdyś główną rolę, a kobiety pojawiały się rzadko, na zasadzie wyjątku. Egzystencja kobiet, wpleciona w procesy „długiego trwania”, w codzienność, uważaną czasem za strukturę trywialną, była przez badaczy lekceważona.

¹⁶ *Regionen in der Frühen Neuzeit. Reichskreise im deutschen Raum, Provinzen in Frankreich, Regionen unter polnischer Oberhoheit: Ein Vergleich ihrer Strukturen, Funktionen und ihrer Bedeutung*, wyd. P.-C. Hartman, Berlin 1994.